

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΟΝΟΜΑΤΑ

Η φήμη, το όνομα, η εμφάνιση, τα συνήθη μέτρα και σταθμά ενός πράγματος, το αντίκρισμά του, σχεδόν πάντοτε λανθασμένα και αυθαίρετα στην αρχή, [...] όλα αυτά περνούν από γενιά σε γενιά απλώς και μόνο επειδή ο κόσμος τα πιστεύει, ώσπου βαθμιαία καταλήγουν να γίνουν μέρος του ίδιου του πράγματος και ταυτίζονται με την υλική του υπόσταση. Εκείνο που ήταν αρχικά μια επίφαση γίνεται στο τέλος, χωρίς σχεδόν καμιά εξαίρεση, η ουσία και λειτουργεί ως τέτοια.

Φρειδερίκος Νίτσε¹

Στα τέλη του εικοστού αιώνα ο κόσμος μιλούσε για τα Βαλκάνια σαν να υπήρχαν ανέκαθεν. Διακόσια χρόνια νωρίτερα δεν είχαν ακόμα γεννηθεί. Οι Οθωμανοί δεν εξουσίαζαν τα Βαλκάνια αλλά τη «Ρούμελη», τα αλλοτινά εδάφη των «Ρωμαίων», που τα είχαν πάρει από το Βυζάντιο. Οι μορφωμένοι ορθόδοξοι υπήκοοι του σουλτάνου αυτοαποκαλούνταν «Ρωμαίοι», ή απλούστερα «χριστιανοί». Για τους Δυτικούς, που ήταν εξοικειωμένοι με τους κλασικούς γεωγραφικούς όρους, όπως Μακεδονία, Ήπειρος, Δακία και Μοισία, ο όρος «Βαλκάνια» δε σήμαινε σχεδόν τίποτα. «Μου γεννήθηκαν πολλές προσδοκίες» έγραφε ένας ταξιδιώτης το 1854 «όταν άκουσα πως επρόκειτο να διαβούμε ένα “Μπαλκάν”· διαπίστωση

---

1. Η «Χαρούμενη Επιστήμη» παρατίθεται στο Todorova, *Imagining the Balkans*, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 19.

όμως πολύ γρήγορα ότι ο ηχηρός αυτός τίτλος σημαίνει απλώς μια ράχη που λειτουργεί ως υδατοκρίτης, ή ένα διάσελο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα κάποια μεγαλειώδη ή ρομαντική θέα».²

Ο όρος «Balkan» χαρακτήριζε αρχικά την οροσειρά που ήταν γνωστή στους αρχαιομαθείς Δυτικούς ταξιδιώτες ως «αρχαίος Αίμος» και τη διέσχισε κανείς για να πάει από την κεντρική Ευρώπη στην Κωνσταντινούπολη. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα ξένοι στρατιωτικοί, όπως ο κόμης του Άλμπερμαρλ, εξερευνούσαν τις σχετικά άγνωστες πλαγιές της. «Τα ενδότερα του Βαλκανίου» έγραφε ένας Πρώσος διπλωμάτης που το διέσχισε το 1833 «δεν έχουν εξερευνηθεί επαρκώς και έχουν γίνει πολύ λίγες ορθές υψομετρικές μετρήσεις». Δεν είχαν αλλάξει πολλά πράγματα είκοσι χρόνια αργότερα, όταν οι «Σημειώσεις μιας περιήγησης στο Βαλκάνι, ήτοι στο όρος Αίμος» του Τζόκμας διαβάστηκαν ενώπιον της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας. Αυτά είναι τα βουνά που διέσχισε ο ρωσικός στρατός προελαύνοντας στην Κωνσταντινούπολη το 1829 και, για δεύτερη φορά, το 1877. «Η διάβαση των Βαλκανίων» έγραφε ο συγγραφέας μιας πολυδιαβασμένης ιστορίας του ρωσοτουρκικού πολέμου εκείνης της χρονιάς «πρέπει να περιληφθεί στα πιο αξιομνημόνευτα επιτεύγματα του πολέμου».³

Ήδη πια μια χούφτα γεωγράφοι είχαν διευρύνει τον όρο ώστε να σημαίνει ολόκληρη τη χερσόνησο, με βάση κυρίως την εσφαλμένη εντύπωση ότι η οροσειρά των Βαλκανίων ε-

---

2. Warrington W. Smyth, *A Year with the Turks*, Νέα Υόρκη, 1854, σ. 169.

3. «Earl of Albermarle» (George Keppel), *Narrative of a Journey Across the Balcan*, Λονδίνο, 1831· M. von Tietz, *St Petersburg, Constantinople and Napoli di Romania in 1833 and 1834*, Νέα Υόρκη, έκδ. 1836, σ. 91· Lt-Gen. A. Jochmus, «Notes on a Journey into the Balkan, or Mount Haemus in 1847», *Journal of the Royal Geographical Society*, 24, 1854, σσ. 36-86· E. Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, 2 τόμοι, Λονδίνο, χ.χ., ii, σ. 15.

κτεινόταν απ' άκρου εις άκρον στη νοτιοανατολική Ευρώπη, όπως τα Πυρηναία σαφώς οριοθετούσαν το άνω άκρο της Ιβηρικής χερσονήσου. Το δέκατο όγδοο αιώνα η γεωγραφία της τουρκικής επικράτειας ήταν πολύ θολή· ακόμα και το 1802 ο Τζον Πίνκερτον σημείωνε ότι «οι πρόσφατοι χάρτες αυτών των περιοχών παραμένουν πολύ ατελείς». Οι περισσότεροι λόγιοι, ανάμεσά τους και οι Έλληνες συγγραφείς της πρωιμότερης εγχώριας μελέτης, χρησιμοποιούσαν τον πολύ πιο κοινό όρο «Ευρωπαϊκή Τουρκία», ενώ οι αναφορές στα «Βαλκάνια» παρέμειναν σπάνιες έως τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Απουσιάζουν, για παράδειγμα, από τα γραπτά του σοφού Αμί Μπουέ, του οποίου η λεπτομερής περιγραφή των εξερευνησέών του σε όλη την περιοχή στο έργο του *La Turquie d'Europe*, το 1840, αποτέλεσε πρότυπο ακρίβειας και διεξοδικότητας, που δεν ξεπεράστηκε για πολλές γενιές.⁴

Επίσης, πριν από τη δεκαετία του 1880 δεν υπήρχαν και πολλές αναφορές σε «βαλκανικούς» λαούς. Ο κόσμος της ορθοδοξίας περιλάμβανε Έλληνες και Σλάβους, και πέρασε καιρός ώσπου να εμφανιστούν εθνογραφικοί και πολιτικοί διαχωρισμοί ανάμεσα στους διάφορους ορθόδοξους πληθυσμούς. Το 1797 ο φλογερός επαναστάτης Ρήγας Βελεστινλής, εμπνευσμένος από τη Γαλλική Επανάσταση, προέβλεψε την πτώση του σουλτάνου και διακήρυξε την ανάγκη να ιδρυθεί μια «Ελληνική Δημοκρατία», στην οποία όλοι οι άνθρωποι «της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας» θα αναγνωρίζονταν ως πολίτες,

---

4. P. Vidal de la Blache και L. Gallois, *Géographie Universelle*, τόμ. 7, τεύχ. 2, Παρίσι, 1834, σσ. 395-6· J. Pinkerton, *Modern Geography: A Description of the Empires, Kingdoms, States and Colonies, with the Oceans, Seas and Isles in All Parts of the World*, 2 τόμοι, Λονδίνο, 1802, 1, σ. 461· Jochmus, «Notes», σ. 64. Η πρωιμότερη εγχώρια περιγραφή είναι πιθανώς η *Γεωγραφία Νεωτεριική*, του 1791: βλ. την έκδοση που επιμελήθηκε η Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα, 1988.

παρά τα «διάφορα γένη και θρησκείας» τους. Στην αχανή μελλοντική δημοκρατία του Ρήγα γλώσσα όχι μόνο της εκπαίδευσης αλλά και της διοίκησης θα ήταν τα ελληνικά. Ακόμα και το 1850 ειδήμονες σχολιαστές χλεύαζαν τους «επιπόλαιους παρατηρητές, που θεωρούν τις σλαβονικές φυλές “ελληνικές”, επειδή η μεγάλη πλειονότητά τους ανήκει στην “ελληνορθόδοξη” θρησκεία». Μέχρι και ο Γερμανός μελετητής Καρλ Ρίττερ πρότεινε να αποκληθεί όλη η περιοχή νοτίως του Δούναβη «Halbinsel Griechenland» (Ελληνική Χερσόνησος). «Έως πολύ πρόσφατα» έγραφε ο Βρετανός ιστορικός Ε.Α. Φρίμαν το 1877 «όλοι οι ορθόδοξοι υπήκοοι του Τούρκου από τους περισσότερους Ευρωπαίους θεωρούνταν αδιακρίτως Έλληνες».⁵

Πολύ μετά την εμφανή άνοδο των σλαβικών εθνικισμών, ήταν δύσκολο να διαβλέψει κανείς ποια κράτη και λαοί θα διαδέχονταν τους Τούρκους. Ορισμένοι σχολιαστές φαντάζονταν μια ποικιλία από αυτοκυβερνώμενες χριστιανικές πολιτικές οντότητες κάτω από την ανώτατη οθωμανική επικυριαρχία, ενώ άλλοι προέβλεπαν το χωρισμό της περιοχής σ' ένα ελληνικό κράτος και σε μια νοτιοσλαβική ομοσπονδία. Κανείς σχεδόν δεν προείδε τη διαδικασία κατακερματισμού που πράγματι συνέβη. «Ακόμα και σήμερα» έγραφε ένας Γάλλος συγγραφέας το 1864 «πόσες φορές δεν ακούω ανθρώπους να ρωτούν σε ποιον ανήκουν οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Τουρκίας – στη Ρωσία, στην Αυστρία, στη Γαλλία; Και όταν κάποιος ονειροπόλος απαντήσει: “Οι πληθυσμοί αυτοί ανήκουν στους εαυτούς τους”, πόση θυμηδία, πόσο οίκτο δεν προκαλούν τέτοιοι ουτοπισμοί!».⁶

Καθ' όλη τη διάρκεια του δέκατου όγδοου και του δέκα-

---

5. Ο Ρήγας στο R. Clogg (επιμ.), *The Movement for Greek Independence, 1770-1821*, Λονδίνο, 1976, σσ. 157-63. Ε.Α. Freeman, «Race and language», *Contemporary Review*, 29, 1877, σσ. 711-41.

6. Πρβλ. Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, ii, Βιέννη, 1854, σσ. 327-32. H.F. Tozer, *Researches in the Highlands of*

του ένατου αιώνα η καθιερωμένη έκφραση των γεωγράφων ήταν «Ευρωπαϊκή Τουρκία». Στη δεκαετία όμως του 1880 οι μέρες της «Ευρωπαϊκής Τουρκίας» ήταν πια ολοφάνερα μετρημένες. Διάδοχα κράτη –η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Σερβία, η Ρουμανία και το Μαυροβούνιο– είχαν καταστεί στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα αντίζηλα για τη μοιρασιά όσων εκτάσεων απέμεναν. Από το 1878 έως το 1908 οι διπλωματικές διασκέψεις λίγο λίγο ροκάνισαν τα οθωμανικά εδάφη και υπέβαλαν τα λείψανά τους στην επίβλεψη των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι Δυτικοί περιηγητές, δημοσιογράφοι και προπαγανδιστές εισέρρευσαν στην περιοχή και διέδωσαν τη νέα, ευρύτερη εκδοχή του όρου «Βαλκάνια». Όταν το 1912 ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος, που έθεσε τέρμα στην οθωμανική εξουσία στην Ευρώπη (με εξαίρεση την περιφέρεια γύρω από την Κωνσταντινούπολη), ο όρος είχε γίνει πια κοινός. Οι καθαρολόγοι μόρφαζαν. Ένας Γερμανός γεωγράφος μιλούσε ενοχλημένος για «τη νοτιοανατολική ευρωπαϊκή, ή –όπως όλο και περισσότερο την ονομάζει ο κόσμος, διακρινόμενος ένα σφάλμα που διαρκεί μισό αιώνα τώρα– τη Βαλκανική χερσόνησο». Ένας Βούλγαρος ειδικός παραπονιόταν που «η περιοχή αυτή [...] αποκαλείται εσφαλμένα Βαλκανική χερσόνησος». Όμως το ρεύμα ήταν αντίθετο με αυτούς τους σχολαστικισμούς. Μέσα σε λιγότερο από μισό αιώνα, κυρίως εξαιτίας των απότομων στρατιωτικών και διπλωματικών αλλαγών, μια νέα γεωγραφική έννοια ρίζωσε στην καθημερινή γλώσσα. Το 1917 ένα δόκιμο βιβλίο ιστορίας του Ανατολικού Ζητήματος μιλούσε για «τις εκτάσεις που οι γεωγράφοι της προηγούμενης γενιάς περιέγραφαν ως “Ευρωπαϊκή Τουρκία”, για τις οποίες όμως οι πολιτικές αλλαγές μάς ανάγκασαν να αναζητήσουμε ένα νέο όνομα. Το όνομα που δίνεται συνήθως σ’ αυτό το τμήμα εί-

---

Turkey, 1, Λονδίνο, 1869, σσ. 393-7· ο Saint-Marc Girardin παρατίθεται στο T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Παρίσι, 1914, σ. 496.

ναι “η Βαλκανική χερσόνησος”, ή, πιο απλά, “τα Βαλκάνια”».⁷

Από την πρώτη στιγμή τα Βαλκάνια δεν ήταν απλώς και μόνο μια γεωγραφική κατηγορία. Ο όρος, σε αντίθεση με τους προγενέστερους του, ήταν φορτισμένος με αρνητικές συνυποδηλώσεις βίας, αγριότητας, πρωτογονισμού, σε βαθμό τέτοιο, που δύσκολα βρίσκει κανείς ιστορικά παράλληλα. «Γιατί “άγρια Ευρώπη”»;» αναρωτιόταν ο δημοσιογράφος Χάρρυ ντε Ούντ στο ομώνυμο βιβλίο του το 1907. «Διότι [...] ο όρος περιγράφει με ακρίβεια τις άγριες και αναρχούμενες χώρες ανάμεσα στην Αδριατική και στη Μαύρη Θάλασσα». Η Ευρώπη, εξοικειωμένη με μια ιστορία γεμάτη εξεγέρσεις και αντεκδικήσεις, που διαρκούσε σχεδόν έναν αιώνα και κορυφώθηκε μετά το 1900 με τις τρομοκρατικές βομβιστικές ενέργειες της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης, τη βασιλοκτονία στη Σερβία το 1903 και τις εκτεταμένες σφαγές που διαπράχθηκαν απ’ όλες τις πλευρές κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, δεν άργησε να συνδέσει την περριοχή με τη βία και την αιματοχυσία. Η αιματηρή δεκαετία που ακολούθησε, για να λήξει το 1922 με την ήττα των Ελλήνων από τους Τούρκους στη Μικρά Ασία και την υποχρεωτική ανταλλαγή περίπου δύο εκατομμυρίων προσφύγων, δε θα μπορούσε, φυσικά, να αλλάξει την εικόνα. Βέβαια, τώρα πια οι βαλκανικοί λαοί αυτοκυβερνιόνταν, κάτι που τόσοι και τόσοι Δυτικοί συνήγοροι τους είχαν ευχηθεί για λογαριασμό τους. Ποιο ήταν όμως το αποτέλεσμα; Μια πανσπερμία από μη βιώσιμα, ανταγωνιστικά κρατίδια, που κατάρρεχαν τους υπηκόους τους – ακριβής ενσάρκωση της *kleinstaaterei** που οι

---

7. F. Crousse, *La Péninsule greco-slave*, Βρυξέλλες, 1876· T. Fischer, *Mittelmeerbilder*, Λυψία, 1906, σ. 44· D.M. Brancoff (Dimitur Mishev), *La Macédoine et sa population chrétienne*, Παρίσι, 1905, σ. 3· J.R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Οξφόρδη, 1917, σ. 21.

* Γερμανικά στο πρωτότυπο: «Μικροκρατία», «κρατιδιοκρατία». Σ.τ.Ε.

αντίπαλοι της απεριόριστης εξάπλωσης των εθνικών κρατών είχαν φοβηθεί ότι θα προέκυπτε. Οι φιλελεύθεροι δυσκολεύονταν να συμβιβάσουν το χαρμόσυνο ιδεώδες της αυτοδιάθεσης των εθνών με την πραγματικότητα ενός κόσμου κατακερματισμένου και αποσταθεροποιημένου. Σε άλλα νέα κράτη, όπως στη Γερμανία και στην Ιταλία, ο εθνικισμός του δέκατου ένατου αιώνα είχε συγχωνεύσει τα μικρά, απαρχαιωμένα κρατίδια και είχε συμπήξει έτσι ευρύτερες και οικονομικά πιο ορθολογικές μονάδες· στα Βαλκάνια είχε συμβεί το αντίθετο.⁸

Στο Μεσοπόλεμο οι μυθιστοριογράφοι και οι σκηνοθέτες του κινηματογράφου μετέτρεψαν την περιοχή σε εξωτικό σκηνικό για υποθέσεις μυστηρίου γεμάτες διαφθορά, ασυλλόγιστους σκοτωμούς και εύκολα εγκλήματα. Για τον Έρικ Άμπλερ, στη *Μάσκα του Δημητρίου*, τα Βαλκάνια συμβόλιζαν την ηθική κατάπτωση της ίδιας της Ευρώπης του Μεσοπολέμου. Λιγότερο βαθυστόχαστη, η Αγκάθα Κρίστι τα έκανε πατρίδα του αχρείου Μπόρις Αντσούκοφ, ο οποίος, στο *Μυστικό των Καμινάδων*, του 1925, καταγόταν «από ένα βαλκανικό κράτος [...]. Κυριότεροι ποταμοί: άγνωστοι. Κυριότερα βουνά: επίσης άγνωστα, μα πολυάριθμα. Πρωτεύουσα: Εκουρέστι. Πληθυσμός: κυρίως ληστές. Χόμπι: οι δολοφονίες βασιλιάδων και οι επαναστάσεις». Όπως έγραφε η Ρεβέκκα Ουέστ στην αρχή του ταξιδιωτικού της βιβλίου *Μαύρο αρνί, γκριζό γεράκι*: «Το μόνο που ήξερα τελικά για τα Βαλκάνια και τους Νότιους Σλάβους ήταν η βία». Το φιλμ νουάρ του Ζακ Τουρνέρ *Cat People*, του 1942, προχωρούσε ακόμα περισσότερο και παρουσίαζε τα Βαλκάνια –μέσα από τον ταραγμένο ψυχισμό της Σερβίδας ηρωίδας της ταινίας– ως κοιλίδα μιας «πανάρχαιας αμαρτίας» που μετέτρεπε τους ανθρώπους σε ακόλαστα αρπακτικά, τα οποία απειλούσαν με

---

8. H. de Windt, *Through Savage Europe*, Λονδίνο, 1907, σ. 15· M. Todorova, *Imagining the Balkans*, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 122.

καταστροφή τις «φυσιολογικές, ευτυχισμένες ζωές» των κα-
νονικών Αμερικανών.⁹

Στη μεταπολεμική εποχή μερικά από αυτά τα κλισέ ξε-
θώριασαν. Τα Βαλκάνια εξαφανίστηκαν από τη συνείδηση
της Δύσης στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και το Σιδη-
ρούν Παραπέτασμα έκοψε στα δύο τη νοτιοανατολική Ευ-
ρώπη, χωρίζοντας την Ελλάδα από τους κομμουνιστές γείτο-
νές της. Η Αλβανία έγινε σχεδόν απροσπέλαστη. Η Γιου-
γκοσλαβία του Τίτο έγινε το ίνδαλμα των Αμερικανών ιθυ-
νόντων και της Νέας Αριστεράς στην Ευρώπη· οι διακηρύ-
ξεις περί αδέσμευτης στάσης στη διεθνή σκηνή και αυτοδια-
χείρισης των εργατών στο εσωτερικό βρήκαν αλλού ευήκοα
ώτα. Η εξουσία του Τσαουσέσκου στη Ρουμανία ήταν πε-
ρισσότερο γνωστή για τον έντονο αντισοβιετισμό της παρά
για την αφόρητη καταπίεση του ντόπιου πληθυσμού. Σε γε-
νικές γραμμές, η Ελλάδα έγινε μια παρυφή της «Δύσης»,
ενώ τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη συναποτέλεσαν το λιγό-
τερο μελετημένο κομμάτι της κομμουνιστικής ανατολικής Ευ-
ρώπης. Ο μαζικός τουρισμός οδήγησε εκατομμύρια ανθρώ-
πους στις παραλίες και στα χιονοδρομικά κέντρα της περιο-
χής και μετέτρεψε τη δημοτική της παράδοση σε βραδινή
διασκέδαση. Η γραφικότητα πήρε τη θέση της βίας και οι
σοβαρότερες απειλές για το μέσο τουρίστα ήταν πια οι κα-
κοί δρόμοι και οι περίεργοι καμπινέδες.

Αυτά ήταν τα καλά της μακρόχρονης ειρήνης που απλώ-
θηκε πάνω από την Ευρώπη με τον Ψυχρό Πόλεμο. Πολλοί
σήμερα τα θεωρούν όχι μόνο μακρινά αλλά και απατηλά,
σαν ένα διάλειμμα που συσκότισε προσωρινά τον αληθινό
χαρακτήρα των Βαλκανίων. Από τότε που κατέρρευσε ο κο-
μμουνισμός έχει γίνει πιο εύκολο να αντιμετωπίζει κανείς και
πάλι τη νοτιοανατολική Ευρώπη ως ενιαία οντότητα, αλλά
παράλληλα έχουν επανέλθει στο προσκήνιο οι καθιερωμένες
υποτιμητικές συνοποδηλώσεις της. Ίσως μάλιστα οι συγκρού-

---

9. R. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, τόμ. 1, Λονδίνο, 1943, σ. 23.

σεις που προκλήθηκαν από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας να έκαναν τον κόσμο πιο επιρρεπή σε τέτοιους συνειρμούς: γιατί τώρα το φταίξιμο για τη μαζική βία δε ρίχνεται μόνο στον Τίτο και στον κομμουνισμό αλλά και στην ίδια την εθνική ποικιλία και στις μακραίωνες ιστορικές διαιρέσεις ανάμεσα στις θρησκείες και στους πολιτισμούς. Δύσκολα βρίσκεις ανθρώπους που έχουν να πουν κάτι καλό για την περριοχή, και ακόμα πιο δύσκολα μπορείς να μιλήσεις γι' αυτήν με όρους που θα κινούνται πέρα από το καλό και το κακό. Μπορούμε άραγε να ξαναδούμε τα Βαλκάνια δίχως παρωπίδες, μακριά από τις διαθλαστικές παραμορφώσεις που συνηθίσαμε τόσα χρόνια; Να το ερώτημα που θέτει αυτό το βιβλίο.

Αν η ιστορία των δυτικών στερεότυπων για τα Βαλκάνια δεν είχε ηλικία μεγαλύτερη από έναν αιώνα, δύσκολα θα μπορούσε να εξηγηθεί η εξουσία που ασκούν πάνω μας έως σήμερα. Ο όρος «Βαλκάνια» όμως, μολονότι νεόκοπος, εδράζεται σε θεμέλια που αποτελούνται από άλλους συνειρμούς, οι οποίοι ριζώνουν σε βαθύτερα στρώματα της δυτικής σκέψης. Ένας από αυτούς είναι η αντίθεση ορθόδοξης και καθολικής χριστιανοσύνης, που παγιώθηκε όταν οι σταυροφόροι λεηλάτησαν τη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη το 1204. Ακόμα σημαντικότερο όμως είναι, χωρίς αμφιβολία, το αξεπέραστο διανοητικό φράγμα που χωρίζει τον κόσμο της χριστιανοσύνης από εκείνον του ισλάμ, δύο κόσμους οι οποίοι για πάνω από μία χιλιετία, από τον έβδομο έως τουλάχιστον τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, είχαν εμπλακεί σ' έναν περίπλοκο αγώνα διεκδίκησης εδαφών και συνειδήσεων στην Ευρώπη.

Η χριστιανοσύνη απάντησε στο πρώτο τζιχάντ, που διέδωσε το μουσουλμανικό πολιτισμό σε μια έκταση που απλωνόταν από την Ισπανία (και μεγάλο μέρος της Αφρικής) μέχρι τα σύνορα της Ινδίας και της Κίνας, με τη reconquista της Ιβηρικής, την ανάκτηση των εδαφών της νότιας Ιταλίας και,

το σπουδαιότερο, με τις σταυροφορίες. Μπορεί οι «Ιεροί Πόλεμοι της Μεσογείου» να υπήρξαν, σε τελευταία ανάλυση, σύμφωνα με τη διατύπωση του Έρικ Κρίστιανσεν, «μια θλιβερή σπατάλη χρόνου, χρήματος και ανθρώπων», αλλά, ενώ οι δύο αιώνες του αγώνα εναντίον των Σαρακηνών δεν κατάφεραν να ξανακάνουν χριστιανική την Ιερουσαλήμ, συνέβαλαν αφάνταστα στην ενίσχυση μιας ευρωπαϊκής παράδοσης πολεμοχαρούς μισαλλοδοξίας ενάντια στους αιρετικούς, στους ειδωλολάτρες και, πάνω απ' όλα, στους μουσουλμάνους. Ενώ οι μουσουλμανικές κοινωνίες δέχονταν τους μη μουσουλμάνους ως υπηκόους –οι μη μουσουλμάνοι υπήρξαν πάντοτε η πλειονότητα του πληθυσμού στα οθωμανικά Βαλκάνια–, τα χριστιανικά κράτη εκδίωκαν τους μουσουλμάνους (έλεγχαν δε αυστηρά την εγκατάσταση μικρών κοινοτήτων Εβραίων, από τα μεσαιωνικά χρόνια και μετά) και τους αντιμετώπιζαν ως απειλή.¹⁰

Η δεύτερη ισλαμική εκστρατεία εναντίον της χριστιανισμένης είχε για προπομπό ένα νομαδικό λαό της κεντρικής Ασίας, τους Τούρκους. Από τον ενδέκατο μέχρι το δέκατο έβδομο αιώνα τα τουρκόφωνα φύλα σταδιακά κατέκλυσαν και κατανίκησαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, κατακτώντας τις χριστιανικές προφυλακές στο ανατολικό Αιγαίο και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, προελαύνοντας, μάλιστα, μέσα από την Ουγγαρία, έως τη γερμανόφωνη καρδιά της κεντρικής Ευρώπης. Δύο φορές οι οθωμανικές στρατιές πολιορκήσαν τη Βιέννη. Οι χριστιανοί ερμήνευσαν την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 ως απόδειξη του εκφυλισμού της ορθοδοξίας, της έσχατης χρεοκοπίας του Βυζαντίου ως αυτοκρατορικού συστήματος, και ως θεία δίκη για τις αμαρ-

---

10. E. Christiansen, *The Northern Crusades*, Λονδίνο, 1997, σ. 2· για τις δύο φάσεις του μουσουλμανικού Ιερού Πολέμου εναντίον της Ευρώπης βλ. B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Νέα Υόρκη, 1982, σσ. 20-8· K.M. Setton, *Prophecies of Turkish Doom*, Φιλαδέλφεια, 1992, σ. 4.

τίες των ανθρώπων. Όταν τα τουρκικά καράβια αρμένιζαν στα ανοιχτά των παραλίων της Ιταλίας, οι ευσεβείς καθολικοί διδάσκονταν να «προσεύχονται για το χαμό του ισλάμ». Μπορεί η οθωμανική δυναστεία να έβλεπε τον εαυτό της ως διάδοχο των οικουμενικών μοναρχιών της Ρώμης και του Βυζαντίου, ως «σκιά του Θεού πάνω στη γη», αλλά για πολλούς χριστιανούς, όπως ο ελισαβετιανός ιστορικός Ρίτσαρντ Νολς, ήταν η πιο πρόσφατη ενσάρκωση του ισλαμικού κινδύνου και «ο παρών τρόμος της οικουμένης».¹¹

Παρά τη θρησκευτική αντιπαλότητα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, οι Ευρωπαίοι του δέκατου έκτου αιώνα σέβονταν και φοβούνταν τη δύναμη, την επιρροή και την αποτελεσματικότητα των Τούρκων. Ο «Γκραν Σινιόρε», όπως ήταν κοινά γνωστός ο Οθωμανός σουλτάνος, θεωρούνταν ο ισχυρότερος ίσως αυθέντης του γνωστού κόσμου. Οι παρατηρητές της Αναγέννησης τον περιέγραφαν ως διάδοχο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και έκαναν συγκρίσεις ανάμεσα στη δύναμή του και στην αποδιοργάνωση των χριστιανικών στρατών. Το 1525 το ούτως ή άλλως επισφαλές ενιαίο μέτωπο της χριστιανοσύνης διασπάστηκε οριστικά, όταν ο Φραγκίσκος Α΄, βασιλιάς της Γαλλίας και «Πρωτότοκος Υιός της Εκκλησίας», συμμάχησε με το Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή εναντίον του Αγίου Ρωμαίου Αυτοκράτορα. «Η ιερόσυλη ένωση του Κρίνου και της Ημισελήνου» ήταν η αρχή μιας μακρόχρονης συνεργασίας της καθολικής Γαλλίας με τους Τούρκους. Οι Βενετοί είχαν επίσης εντυπωσιαστεί από τους φαινομενικά ανεξάντλητους εδαφικούς και ανθρώπινους πόρους αυτής της κοσμοκρατορικής μηχανής, που έμοιαζε φτιαγμένη για να πολεμά. Ο

---

11. K.M. Setton, ό.π., και *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, Λονδίνο, 1974· ο Knolles παρατίθεται στο Lewis, σ. 32· για τη συνωνυμία των όρων «μουσουλμάνος» και «Τούρκος», N. Matar, *Islam in Britain, 1558-1685*, Cambridge University Press, 1998, σ. 21.

πρέσβης τους Μάρκο Μίνιο είχε ήδη προειδοποιήσει από το 1521 ότι ο «Γκραν Σινιόρε» «φαίνεται πως κρατά στα χέρια του τα κλειδιά όλης της χριστιανοσύνης».¹²

Για τον Τόμας Φούλλερ, το 1639, η αυτοκρατορία του σουλτάνου ήταν «η μεγαλύτερη και πιο συμπαγής που είδε ποτέ ο ήλιος. Λογαριάστε μαζί τη θάλασσα και τη γη [...] και από τη Βούδα στη Δύση μέχρι την Ταυρίδα στην Ανατολή, απλώνεται περίπου τρεις χιλιάδες μίλια. [...] Βρίσκεται στην καρδιά του κόσμου, σαν τολμηρός μαχητής που προκαλεί όλους τους όμορους του, εξουσιάζοντας τις πιο καρπερές χώρες της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής». Με τις δύο μεγαλουπόλεις της –την Κωνσταντινούπολη και το Κάιρο–, οι οποίες προκαλούσαν δέος στους επισκέπτες με το μέγεθός τους και ξεπερνούσαν το Λονδίνο, το Παρίσι, το Άμστερνταμ και τη Ρώμη, επισχίαζε σε λαμπρότητα τις εριστικές χριστιανές της γειτόνισσες. Η δύναμή της δεν απωθούσε μόνο τους Ευρωπαίους, αλλά και τους έλκυε. «Βλέποντας πόσο πολλοί φεύγουν από εμάς προς αυτούς» έλεγε ο σερ Χένρυ Μπλάουντ για τους χριστιανούς προσήλυτους στο ισλάμ «και πόσο λίγοι δικοί τους έρχονται προς εμάς, γίνεται φανερό πόσο βαραίνει η επιτυχία ενός σκοπού στην έλξη που ασκεί στους ανθρώπους».¹³

Σιγά σιγά αυτός ο σεβασμός προς το οθωμανικό καθεστώς άρχισε να χάνεται. Από το δεύτερο μισό του δέκατου έβδομου αιώνα και μετά, προτού ακόμα δημοσιευτούν τα σχετικά έργα του Μοντεσκιέ, η οθωμανική εξουσία περιγραφόταν ολοένα και περισσότερο ως «τυραννία» ή «δεσποτισμός», οι παλαιότερες αναφορές στη θρησκευτική της ανοχή περιορίστηκαν και τονίζονταν όλο και πιο πολύ η απουσία νομιμοποίησής της, η θεμελιώσή της στη διαφθορά, στην αρ-

---

12. L. Valensi, *Venezia e la Sublima Porta: La nascita del despota*, Μπολόνια, 1989, σσ. 41, 44· L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη, 1965, σσ. 74-5.

13. N. Matar, ό.π., 14, σ. 22.

παγή και στην αδικία, και το άφευκτο της τελικής της παρακμής.

Αυτή η αλλαγή κλίματος συντελέστηκε σε μια εποχή όπου η ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των Τούρκων και των αντιπάλων τους ολοφάνερα άλλαζε και οι οθωμανικές στρατιές έδειχναν να φτάνουν στα όριά τους. Η χριστιανική Ευρώπη, πάλι, δυνάμωνε χάρη στην ανάπτυξη του εμπορίου και των υπερπόντιων αποικιών, στην εμφάνιση του μερκαντιλιστικού καπιταλισμού και στην οικοδόμηση ενός νέου συστήματος κρατών μετά τον Τριακονταετή Πόλεμο. Η άνοδος ιδίως της Ρωσίας και της αψβουργικής Αυστρίας ως στρατιωτικών δυνάμεων που ήταν σε θέση να περάσουν στην αντεπίθεση εναντίον των Οθωμανών άλλαξε ουσιαστικά την ισορροπία δυνάμεων στην ανατολική Ευρώπη και στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Μετά τη δεύτερη πολιορκία της Βιέννης (το 1683) η οθωμανική επιβολή στην Ευρώπη άρχισε να φθίνει: Οι στρατιές των Αψβούργων πήραν την Ουγγαρία, την Κροατία και τις όμορες περιοχές και εγκατέστησαν εκεί χριστιανούς εποίκους, μετατρέποντάς τες σε μεθοριακή στρατιωτική ζώνη. Η Αυτοκρατορία αποδυναμωνόταν επίσης εκ των έδων. Οι ίδιοι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι επισήμαιναν τη σταδιακή απώλεια ελέγχου της κεντρικής διοίκησης πάνω στις επαρχίες· θρηνούσαν το Χρυσό Αιώνα της δέκατης έκτης εκατονταετίας, ανάγοντάς τον σε κοινό τόπο της οθωμανικής πολιτικής γραμματείας. Η ζωή σ' ένα μεγάλο κομμάτι της Αυτοκρατορίας, και βεβαίως στα Βαλκάνια, έγινε λιγότερο σίγουρη.¹⁴

Οι πολιτικές και οικονομικές αυτές εξελίξεις συνέπεσαν με καιρίες αξιακές μεταβολές. Μετά τους θρησκευτικούς πολέμους του δέκατου έβδομου αιώνα η ανάπτυξη της επιστήμης και ο Διαφωτισμός έφεραν στην Ευρώπη ένα νέο πνεύ-

---

14. Βλ. Α. Pippidi, «La Décadence de l'empire ottoman comme concept historique, de la Renaissance aux lumières», *Revue des études sud-est Européennes*, XXXV, 1-2, 1997, σσ. 5-19.

μα εκκοσμίκευσης, το οποίο ενοποίησε την κουλτούρα των ελίτ και έκανε την πολιτικοθησκευτική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να φαντάζει σαν αναχρονισμός. Από τότε αναφαίνεται στη Δύση η καταδίκη της υπερφίαλης θρησκευτικής εξουσίας –των «φανατικών» μουσουλμάνων αλλά και των διεφθαρμένων ορθόδοξων αρχιερέων–, η οποία διαρκεί έως τις μέρες μας. Στα έργα των ταξιδιωτών, των ειδημόνων και των φιλοσόφων ανακύπτουν νέα ισχυρά δίπολα – η πολιτισμένη Δύση και η βάρβαρη Ανατολή, η φιλελεύθερη Ευρώπη και η δεσποτική Ασία. Αισθαντική, αργοκίνητη, ονειρική, η δεύτερη λειτούργησε σαν καθρέφτης για τον αυτάρεσκο Δυτικό επισκέπτη.¹⁵

Όσο για τα Βαλκάνια, κατείχαν μια ενδιαμέση πολιτιστική ζώνη ανάμεσα στην Ευρώπη και στην Ασία – ήταν στην Ευρώπη, μα δεν της ανήκαν. Οι ταξιδιώτες του δέκατου ένατου αιώνα τη στιγμή που έμπαιναν στις περιοχές των Οθωμανών ένιωθαν με πολύ πιο έντονο και αξιακά φορτισμένο τρόπο απ' ό,τι οι πρόδρομοί τους ότι εγκατέλειπαν την Ευρώπη και πατούσαν το πόδι τους στην Ασία. Το 1875 ο νεαρός Άρθουρ Έβανς, καθώς στεκόταν στις όχθες του ποταμού Σάβου, που ήταν το σύνορο ανάμεσα στην Κροατία των Αψβούργων και στην οθωμανική Βοσνία, άρχισε να συνειδητοποιεί «σε τι νέο κόσμο βρισκόμασταν. Οι ίδιοι οι Βόσνιοι, όταν αναφέρονται στην άλλη πλευρά του Σάβου, λένε “η Ευρώπη”, και έχουν δίκιο· γιατί ουσιαστικά ένα πεντάλεπτο ταξίδι σε μεταφέρει στην Ασία. Οι ταξιδιώτες που έχουν δει τις τουρκικές επαρχίες της Συρίας, της Αρμενίας ή της Αιγύπτου, όταν μπαίνουν στη Βοσνία, εκπλήσσονται αμέσως που βρίσκουν τις οικείες εικόνες της Ασίας και της Αφρικής να ξαναζωντανεύουν σε μια επαρχία της Ευρωπαϊκής Τουρ-

---

15. Όπως παρατηρεί ο Pippidi, υπήρξε και ένα αντίρροπο, μάλλον πιο αδύναμο ρεύμα φιλότουρκων επικριτών της τότε ευρωπαϊκής κοινωνίας· από τους πιο εξέχοντες ήταν ο Μοντεσκιέ: Pippidi, ό.π., σσ. 18-9.

κίας». Οι Δυτικοί επισήμαιναν την ανασφάλεια της ατομικής ιδιοκτησίας, τους δαιδάλους του οθωμανικού δικαίου και την έντονη και ζωτική εκείνη διάκριση ανάμεσα στην κυρίαρχη και στις υποτελείς θρησκείες. Πάνω απ' όλα τους κατέπλησσε ένα σύνολο από αισθητικά ερεθίσματα που έμοιαζαν με σκηνογραφία – τα καινούρια χρώματα, οι απρόσμενες μυρωδιές, τα πρωτόγνωρα μείγματα των λαών. Ο νεαρός Χένρυ Χόλλαντ, όταν το 1812 αποβιβάστηκε στην Πρέβεζα, που βρίσκεται απέναντι από τα νησιά του Ιονίου, σημείωσε: «Με το που μπαίνεις σε αυτές τις περιοχές το σκηνικό αλλάζει ξαφνικά και βλέπεις μπροστά σου ένα νέο είδος ανθρώπων, με όλα εκείνα τα φανταχτερά εξαρτήματα του ανατολίτικου χαρακτήρα και του τοπίου, που για τόσα χρόνια μάγεψαν τη φαντασία μας στις ιστορίες της Ανατολής. Τα ομοιόμορφα ήθη του Τούρκου, που πηγάζουν από τη θρησκεία του και από άλλες περιστάσεις, κάνουν αυτή την αλλαγή εξίσου αξιοπρόσεκτη στην πρώτη τούρκικη πόλη που θα μπει, όσο και σ' εκείνες που είναι πολύ πιο απομακρυσμένες από τα ευρωπαϊκά έθνη». Έναν αιώνα μετά ένας νεαρός Ρώσος δημοσιογράφος –αργότερα έγινε διάσημος με το όνομα Λέων Τρότσκι– κοίταζε έξω από το παράθυρο του βαγονιού του, ταξιδεύοντας με το τρένο από τη Βουδαπέστη στο Βελιγράδι τις παραμονές του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, και αναπολούσε ενθουσιασμένος: «Ανατολή! Ανατολή! Τι μείγμα από φάτσες, φορεσιές, φυλετικούς χαρακτήρες και πολιτιστικά επίπεδα!».¹⁶

Η παράξενη ανάμειξη Ευρώπης και Ασίας, Δύσης και Ανατολής, διαποτίζει τις περισσότερες περιγραφές των Βαλκανίων στους νέους χρόνους. Η Ευρώπη αποτελεί την εκπο-

---

16. A.J. Evans, *Through Bosnia and the Hercegovina on Foot*, Λονδίνο, 1877, σ. 89· H. Holland, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο, 1815, σσ. 69-70· *The War Correspondence of Leon Trotsky: The Balkan Wars, 1912-1913*, Νέα Υόρκη, 1981, σσ. 58-9.

λιτιστική δύναμη, ένα βλήμα που σφηνώνεται στην παθητική ουσία της Ανατολής. Οι ταξιδιώτες μονίμως σχολιάζουν τα δείγματα «ευρωπαϊκού» βίου, όπως τα σπίτια με γυάλινα παράθυρα, τα μαχαιροπίρουνα, τα καμπαρέ ή τα ξενοδοχεία με τις αίθουσες μπιλιάρδου. Όσον αφορά τις βαλκανικές πόλεις, αυτό που λέγεται συνήθως είναι ότι διαθέτουν μια πρόσοψη ευρωπαϊκή, πίσω από την οποία κρύβεται μια πραγματικότητα ανατολίτικη – που σημαίνει γραφική μα βρόμικη, δύσοσμη, ξύλινη και αυτοσχέδια. Οι σιδηρόδρομοι είναι ευρωπαϊκοί, οι καρόδρομοι όχι· η τεχνολογία είναι σαφώς ευρωπαϊκή, όχι όμως και οι θρησκευτικές πρακτικές. Ο κοινωνικός ιστός χωρίζεται σχεδόν πάντα σε μια εκσυγχρονιστική επιφάνεια και σ' ένα παραδοσιακό υπόστρωμα. Διάφορα στοιχεία του συνθέτουν την εικόνα του κόσμου της Ανατολής –η δύναμη της θρησκείας, η φτώχεια των περισσότερων αγροτών– θεωρείται πως δεν έχουν αλλάξει εδώ και αιώνες. Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, όπως μαρτυρούν πολυάριθμες αναφορές, ήταν πια σχεδόν αδύνατον για τους Δυτικούς ταξιδιώτες, εκτεθειμένοι όπως ήταν στις μεθυστικές απολαύσεις και στον αισθαντικό οριενταλισμό συγγραφέων όπως ο Πιερ Λοτί, να μη δουν τα Βαλκάνια με αυτό τον τρόπο.

Διπλωματικά –και παρά τη σχέση με τη Γαλλία– η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρούνταν για πολλά χρόνια ότι βρισκόταν έξω από τη «συμφωνία» των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Δεν είχε αντιπροσωπευτεί στο Συνέδριο της Βιέννης του 1815, για παράδειγμα, και οι σχολιαστές του διεθνούς δικαίου την απέκλειαν από τη «χριστιανική οικογένεια εθνών». Μόνο η ρεαλπολιτική –συνέπεια της προφανούς παρακμής της Αυτοκρατορίας και της ανησυχητικής ανόδου της Ρωσίας– της άνοιξε τις πόρτες. Οι νικήτριες δυνάμεις του Κριμαϊκού πολέμου, που πολέμησαν το 1856 για να σώσουν, στην ουσία, τους Τούρκους από τους Ρώσους, δήλωσαν τελικά ότι «η Υψηλή Πύλη έγινε δεκτή στα ευεργετήματα του Δημόσιου Δικαίου και Συστήματος της Ευρώπης». Σε αντάλλαγμα, όμως,

η Πύλη υποχρεώθηκε να θεσπίσει μεταρρυθμίσεις σε θέματα ιδιοκτησίας, δικαιοσύνης και θρησκευτικής ισότητας, τις οποίες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις θεωρούσαν απαραίτητες για ένα σύγχρονο, πολιτισμένο κράτος.¹⁷

Οι ίδιοι οι Τούρκοι ποτέ δεν έγιναν δεκτοί ως Ευρωπαίοι. Στο πλαίσιο του φυλετισμού που ολοένα κυριαρχούσε στο λεξιλόγιο του δέκατου ένατου αιώνα, ήταν «Ασιάτες», «νομάδες» και «βάρβαροι», οι οποίοι εξουσίαζαν τις «χώρες όπου είχε γεννηθεί ο ευρωπαϊκός πολιτισμός». «Οι Τούρκοι» έγραφε ο λόρδος Τζον Ράσσελ το 1828 «φαίνεται πως ξεχωρίζουν από τα έθνη που κατέχουν την υπόλοιπη Ευρώπη σχεδόν στα πάντα». Ακόμα και για το Λέιδαμ, που ήταν από τους φρονιμότερους βικτοριανούς εθνολόγους, «ο Τούρκος είναι Ευρωπαίος όσο ο κάτοικος της Νέας Αγγλίας είναι Αμερικανός, δηλαδή όχι με την αυστηρή έννοια του όρου». Ενώ ο Λέιδαμ εκδήλωνε την περιφρόνησή του για την άποψη ότι οι Τούρκοι ήταν «νεοφερμένοι» στην Ευρώπη ή «Ασιάτες», με οποιαδήποτε σοβαρή σημασία του όρου, θεωρούσε πως η θρησκεία τους τους καθιστούσε «αταίριαστους ως μέλη του ευρωπαϊκού συστήματος». Οι μουσουλμάνοι θεωρούνταν γενικά πιο επιρρεπείς σε πράξεις βαρβαρότητας απ' ό,τι οι χριστιανοί υπήκοοί τους. «Κανένας πόλεμος, αρχαίος ή νεότερος» έγραφε ένας Αμερικανός διπλωμάτης το 1842 «δε διεξήχθη με τόσο ανελέητη μανία και τόση βανυσότητα όσο ο πόλεμος των Τούρκων εναντίον των Ελλήνων. Είναι να απορεί κανείς πώς τα χριστιανικά έθνη της Ευρώπης έμειναν τόσο καιρό σιωπηλοί θεατές των ωμοτήτων του». Παρά τα συγγράμματα ανθρώπων όπως ο Τζορτζ Φίνλεϊϋ, ο

---

17. E.A. Freeman, *Ottoman Power in Europe*, Λονδίνο, 1877, σ. 1· A. Oakes και R.B. Mowat (επιμ.), *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*, Οξφόρδη, 1918, σ. 177· βλ. N. Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, Βαλτιμόρη, 1933, σ. 162. Βλ. επίσης J.C. Hurewitz, «Ottoman diplomacy and the European State System», *Middle East Journal*, τόμ. 15, 1961, σσ. 141-52.

οποίος στην ιστορία του για την Ελληνική Επανάσταση δε μάσησε τα λόγια του και περιέγραψε έναν αμοιβαίο «πόλεμο εξόντωσης», στη φαντασία του κόσμου η βία είχε μόνο μία κατεύθυνση. Το μονόπλευρο αυτόν αποτροπιασμό τον αξιοποίησε αποτελεσματικά ο Γκλάντστοουν όταν έσπευσε να καταγγείλει τις «βουλγαρικές φρικαλεότητες». Οποιαδήποτε ένδειξη ότι και οι χριστιανοί διέπρατταν ωμότητες ή μερικές φορές τις υποδαύλιζαν εσκεμμένα άφηγε ακλόνητη την κοινή πεποίθηση. «Όταν ένας μουσουλμάνος σκοτώνει ένα μουσουλμάνο, αυτό δε μετρά» συνόψιζε τη στάση των Δυτικών η Ίντιθ Ντέραμ. «Όταν ένας χριστιανός σκοτώνει ένα μουσουλμάνο, είναι μια δίκαιη πράξη· όταν ένας χριστιανός σκοτώνει ένα χριστιανό, αυτό είναι συνέπεια σύγχυσης, για την οποία καλύτερα να μη μιλάμε· μόνο όταν ένας μουσουλμάνος σκοτώνει ένα χριστιανό φτάνουμε σε μια ωμότητα με την πλήρη έννοια του όρου».¹⁸

Τυφλή μπροστά στα θύματα της μουσουλμανικής πλευράς, η χριστιανική Ευρώπη παρέβλεπε τις τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών που πυροδότησε η παρακμή των Οθωμανών. «Ο κόσμος λέει συχνά στη Δύση ότι πρέπει να μεταφερθούν όλοι οι Τούρκοι, με άλλα λόγια, οι μουσουλμάνοι, στην Ασία, ώστε να μετατραπεί η Ευρωπαϊκή Τουρκία σε καθαρά χριστιανική αυτοκρατορία» είχε γράψει ο Αμί Μπουέ το 1854. «Μια τέτοια απόφαση θα ήταν εξίσου απάνθρωπη όσο και η εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία ή των προτεσταντών από τη Γαλλία, και επιπλέον ελάχιστα εφικτή, δεδομένου ότι οι Ευρωπαίοι ξεχνούν πάντοτε πως στην Ευρωπαϊκή Τουρκία οι μουσουλμάνοι είναι κατά το πλείστον Σλά-

---

18. Ανών. (Λόρδος JR), *The Establishment of the Turkish Empire*, Λονδίνο, 1828, σ. 27· R.G. Latham, *The Ethnology of Europe*, Λονδίνο, 1852, σ. 6· και το *The Nationalities of Europe*, του ίδιου, 2, Λονδίνο, 1863, σ. 69· E. Joy Morris, *Notes of a Tour through Turkey, Greece, Egypt, Arabia Petraea to the Holy Land*, Φιλαδέλφεια, 1842, i, σ. 48· E. Durham, *The Burden of the Balkans*, Λονδίνο, 1905, σ. 104.

βοι ή Αλβανοί, και άρα τα δικαιώματά τους στη γη είναι το ίδιο αρχαία όσο και εκείνα των χριστιανών συμπατριωτών τους». Ωστόσο, σύμφωνα με μια εκτίμηση, περίπου πέντε εκατομμύρια μουσουλμάνοι διώχτηκαν από τις πρώην οθωμανικές επικράτειες των Βαλκανίων και της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας στα εκατό χρόνια μετά το 1821· από το 1878 ως το 1913 από τα Βαλκάνια μετανάστευσαν εκούσια ή ακούσια 1,7 έως 2 εκατομμύρια μουσουλμάνοι προς τη χώρα που έμελλε να γίνει η δημοκρατία της Τουρκίας. Η τουρκική γλώσσα παράκμασε ως *lingua franca* της ευρύτερης περιοχής, τα αστικά κέντρα εποικίστηκαν από νεοφερμένους χριστιανούς και τα οθωμανικά κτίρια κατεδαφίστηκαν ή αφέθηκαν συνειδητά να ρημάξουν. Η ανατίναξη τζαμιών και άλλων αριστουργημάτων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ήταν επομένως η συνέχεια, σε ακραία μορφή, μιας διαδικασίας αποϊσλαμοποίησης που είχε αρχίσει δεκαετίες νωρίτερα.¹⁹

Όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία στα Βαλκάνια κατέρρευσε το 1912-13, πολλοί στη Δύση είδαν το γεγονός ως την τελική εκδίωξη της «ασιατικής» δύναμης από την Ευρώπη και το θρίαμβο της θρησκευτικής και φυλετικής ρώμης της χριστιανοσύνης. Σύμφωνα με τον Αμερικανό δημοσιογράφο Φρέντερικ Μουρ στο *National Geographic*, οι Ασιάτες Τούρκοι έφεραν το μαρασμό στους Ευρωπαίους υπηκόους τους με την

---

19. Ami Boué, ό.π., σ. 331· για την εκδίωξη των μουσουλμάνων από τα βαλκανικά κράτη βλ. Α. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, Κωνσταντινούπολη, 1995, μια χρήσιμη πηγή που μπορεί να αντιπαραβληθεί στο λιγότερο ισορροπημένο J. McCarthy, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Πρίνστον, 1995· για τον περιορισμό της χρήσης της τουρκικής γλώσσας βλ. Β. Lory, «Parler le turc dans les Balkans ottomans au XIXe siècle», στο F. Georgeon και P. Dumont (επιμ.), *Vivre dans l'empire Ottoman*, Παρίσι, 1997, σσ. 237-45· για τις καταστροφές μνημείων, Μ. Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans*, Variorum, 1990.

επιβολή της ισλαμικής εξουσίας. Είχαν προσπαθήσει να αναζωογονήσουν το δικό τους φυλετικό δυναμικό με τον προσηλυτισμό, αλλά τελικά δεν κατάφεραν να υπερισχύσουν έναντι των βιολογικά ανώτερων ευρωπαϊκών φυλών τις οποίες κυβερνούσαν. Τώρα «[ο Τούρκος] θα τραβήξει πάλι κατά την Ασία, απ' όπου ήρθε πριν από αιώνες, έχοντας αλλάξει ελάχιστα από τη συναναστροφή του με τους λαούς της Ευρώπης – που τους κράτησε όπως τους βρήκε, σε μεσαιωνικές συνθήκες, με όλη τη βαρβαρότητα της μεσαιωνικής Ευρώπης, με όλη τη γραφικότητα, το χρώμα, τη ρυπαρότητα και την άλογη πίστη της». Όσο για το μέλλον, ο Μουρ προέβλεπε ότι οι πρώην κυβερνήτες της Αυτοκρατορίας δε θα άλλαζαν πολύ, γιατί «[ο Τούρκος] είναι μουσουλμάνος και η ψυχή του αληθινού μουσουλμάνου αδιαφορεί για την πρόοδο». Όμως «για τα διευρυμένα βαλκανικά κράτη μπορούμε με ασφάλεια να προβλέψουμε μια ταχεία ανάπτυξη προς σύγχρονες κατευθύνσεις και στόχους, γιατί έχουμε ήδη δει πώς όλα τους, και μέσα σε εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες, εκπλήρωσαν, εν μέρει τουλάχιστον, τη φιλοδοξία τους να υιοθετήσουν τους εκπολιτιστικούς θεσμούς της Ευρώπης».²⁰

Η πρόγνωση του Μουρ ευθυγραμμιζόταν απολύτως με τις κλασικές προσδοκίες των φιλελεύθερων για τις δυνατότητες των ισλαμικών και των χριστιανικών λαών να παράγουν πολιτισμό. Εξέφραζε τη συλλογιστική η οποία είχε διαμορφώσει ισχυρά και σημαίνοντα λόμπι στην υπόλοιπη Ευρώπη υπέρ της απελευθέρωσης των Βουλγάρων, των Σέρβων και των Ελλήνων από την οθωμανική εξουσία. Η στάση όμως αυτή εξέθρεψε τη σχεδόν αναπόφευκτη απογοήτευση που ακολούθησε. Ήδη το 1836, μετά τον πρώτο θρίαμβο του βαλκανικού εθνικισμού, ένας Γάλλος ταξιδιώτης στην Ελλάδα απέδιδε την αλλαγή του κλίματος. «Οι Έλληνες ως σκλάβοι των Τούρκων ήταν για λύτωση» έγραφε. «Οι λευτερωμένοι

---

20. F. Moore, «The changing map of the Balkans», *The National Geographic Magazine*, Φεβρουάριος 1913, σσ. 199-226.

Έλληνες προκαλούν μόνο φρίκη. Η ζωή τους είναι μια σειρά από κλοπές και ληστείες· οι φωτιές και οι δολοφονίες είναι η ψυχαγωγία τους». Παρόμοια, η αισιοδοξία των φιλελεύθερων το 1912 γκρεμίστηκε γρήγορα και ακόμα πιο απότομα. Με το που κατέβαλαν τον οθωμανικό στρατό, τα νικηφόρα βαλκανικά κράτη στράφηκαν το ένα εναντίον του άλλου, κατά το Β΄ Βαλκανικό πόλεμο. Άρχισαν να φτάνουν ειδήσεις για τη βαναυσότητα με την οποία αντιμετώπιζαν οι τακτικοί στρατοί τους αμάχους, ιδίως στη Μακεδονία, στο Κόσοβο και στα σύνορα του Μαυροβουνίου. «Ίδου πώς μοιάζουν όλα αυτά όταν τα κοιτάξεις από κοντά» ανέφερε ο Τρότσκι. «Σάρκες μισσοσαπισμένες, βοδινές μαζί και ανθρώπινες· χωριά τυλιγμένα στις φλόγες· άντρες που εξοντώνουν τα “άτομα ηλικίας όχι κάτω των δώδεκα ετών”· όλοι μετατρέπονται σε κτήνη, η ανθρωπιά τους έχει πάψει να διακρίνεται».²¹

Τέλος, τον Ιούνιο του 1914 δολοφονήθηκε ο αρχιδούκας Φραγκίσκος Φερδινάνδος από τον εθνικιστή Σέρβο σπουδαστή Γκαβρίλο Πρίντσιπ. Η δεύτερη βοσνιακή κρίση, ο τρίτος βαλκανικός πόλεμος του εικοστού αιώνα, κατέληξε στο πανευρωπαϊκό μακελειό που κατέστρεψε εντέλει την παλιά τάξη πραγμάτων της Γηραιάς Ηπείρου. Αν μη τι άλλο, με αυτή την αφορμή τα Βαλκάνια θα γίνονταν στο εξής καταραμένα στη συνείδηση των Ευρωπαίων. Μόνο οι πιο δεμένοι με κάποιο από αυτά τα εθνάρια συνέχισαν να ισχυρίζονται ότι ήταν άξια υποστήριξης. Ακόμα λιγότεροι ήταν εκείνοι που έμπαιναν στον κόπο να ισχυριστούν ότι τα έθνη αυτά δεν έπρεπε να σηκώνουν το βάρος των διανοητικών προσεγγίσεων της Δύσης, αλλά να γίνουν κατανοητά με βάση τα δικά τους μέτρα και σταθμά.

Μια γνησιότερη και λιγότερο προκατειλημμένη θεώρηση των Βαλκανίων απαιτεί από εμάς να προσπαθήσουμε να ξεδιαλύ-

---

21. J.V. de la Roiere, *Voyage en Orient*, Παρίσι, 1836, σ. 23· Trotsky, ό.π., σ. 272.

νομε τους τρόπους με τους οποίους οι στάσεις απέναντι στην περιοχή διαμορφώθηκαν όχι μόνο από τα γεγονότα που συνέβησαν εκεί αλλά και από ευρύτερες προσλήψεις της ανάπτυξης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και του πολιτισμού. Για τους ιστοριογράφους το καίριο ζήτημα είναι πώς να εντάξουν τους αιώνες της οθωμανικής εξουσίας μέσα στη συνολικότερη ιστορία της ηπείρου. Για πολλούς εξέχοντες μελετητές της Ευρώπης η απάντηση είναι προφανής. Η νηφάλια ιστορία του σερ Τζον Μάρριουτ για το Ανατολικό Ζήτημα αρχίζει με την ξεκάθαρη δήλωση ότι «ο πρωταρχικός και ουσιωδέστερος παράγοντας του προβλήματος είναι ο ενοφθαλμισμός μιας ξένης ουσίας μέσα στη ζώσα σάρκα της Ευρώπης. Η ουσία αυτή είναι ο Οθωμανός Τούρκος». Η οθωμανική εξουσία, με άλλα λόγια, απέκοψε τα Βαλκάνια από την υπόλοιπη ήπειρο και εγκαινίασε μια νέα περίοδο σκοτεινών αιώνων για την περιοχή, αφού –όπως λέει ο Πολωνός ιστορικός Όσκαρ Χαλέτσκι– «σε όλη τη διάρκεια της ευρωπαϊκής ιστορίας, με την καθαυτό έννοια του όρου, η Ευρώπη ήταν πρακτικά ταυτόσημη με τη χριστιανοσύνη». Το γεγονός ότι πριν από τους Τούρκους η περιοχή ανήκε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, που αντιμετωπιζόταν με την ίδια σχεδόν περιφρόνηση, απλώς ενίσχυε αυτό τον τρόπο θεώρησης του προβλήματος.²²

Δεν αποδέχονται όλοι αυτή την ξεκάθαρη εξίσωση της Ευρώπης με την (καθολική) χριστιανοσύνη. Ο Άρνολντ Τούνμπι και ο εξέχων Ρουμάνος ιστορικός Νικολάι Γιόργκα ισχυρίστηκαν –στα χνάρια άλλωστε των αξιώσεων του ίδιου του Μεχμέτ του Πορθητή– ότι ο πραγματικός διάδοχος του «οικουμενικού κράτους» της βυζαντινής ορθοδοξίας ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Γιόργκα ιδίως υποστήριξε ότι είχε υπάρξει ένα «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο», που επέζησε υπό την εξουσία των σουλτάνων. Η κατάδειξη όμως αυτή των ενδεχόμενων συγγενειών χριστιανισμού και ισλάμ δε βρήκε

22. O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, Νέα Υόρκη, 1962, σσ. 47, 77-8· Marriott, *Eastern Question*, σ. 3.

πρόθυμοι ακροατές. Πολύ περισσότεροι μελετητές –και πιθανότατα το μεγαλύτερο μέρος της κοινής γνώμης– ακολούθησαν το Χαλέτσκι, ο οποίος επιμένει ότι «από την ευρωπαϊκή σκοπιά, πρέπει να επισημανθεί πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εντελώς ξένη προς τους Ευρωπαίους υπηκόους της ως προς την καταγωγή, τις παραδόσεις και τη θρησκεία, αντί να τους ενσωματώσει σε μια νέα μορφή κουλτούρας, το μόνο που έκανε ήταν να τους υποβάλει σε μια ξενόφερτη ταπεινωτική κυριαρχία, που διέκοψε για τετρακόσια περίπου χρόνια τη συμμετοχή τους στην ευρωπαϊκή ιστορία».

Με βάση αυτή τη λογική, τα διάδοχα κράτη της Βαλκανικής κοιτάζουν πίσω προς το μεσαιωνικό ή το κλασικό παρελθόν για να βρουν τις εθνικές τους ρίζες και ενθαρρύνουν τους ιστορικούς τους να υπερπηδούν την οθωμανική περίοδο όσο γίνεται πιο γρήγορα, λες και τόσα χρόνια δε συνέβη τίποτα το αξιόλογο. «Όταν στα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα η Βουλγαρία βρέθηκε υπό οθωμανική κυριαρχία» δήλωνε ο Τόντορ Ζίβκοφ το 1981 «η φυσική πορεία της ιστορικής της ανάπτυξης σταμάτησε και αντιστράφηκε». Η άποψη αυτή προϋπήρχε του κομμουνιστικού καθεστώτος του Ζίβκοφ και υπάρχει και μετά από αυτό. Ο σερβικός θρύλος της μάχης του Κοσσυφοπεδίου το 1389 εκφράζει την ίδια ιδεοληψία γύρω από το ζήτημα της ιστορικής κληρονομιάς. Οι Έλληνες ιστορικοί ή συντηρητές μνημείων είναι πολύ πιο πιθανό να δουλέψουν πάνω στην αρχαία, στη βυζαντινή ή στη νεότερη ιστορία παρά στην οθωμανική περίοδο. Οι περισσότεροι ιστορικοί της Βρετανίας σπάνια στέκονται να εξετάσουν πόσα πράγματα χρωστά η χώρα τους στην αγγλοσαξονική, στη νορμανδική ή στην αννοβεριανή* κληρονομιά: στα Βαλκάνια όμως τα ζητήματα της συνέχειας, της ρήξης και της ιστορικής κληρονομιάς είναι αδύνατον να παρακαμφθούν, γιατί «η ευρωπαϊκή σκοπιά», όπως την ονομάζει ο

---

* Του γερμανικού βασιλικού οίκου του Αννόβερου, που βασίλευε από το 1714 μέχρι το 1901. Σ.τ.Μ.

Χαλέτσκι, έχει διαμορφώσει πολλούς από τους προβληματισμούς των μελετητών και της κοινής γνώμης των βαλκανικών χωρών. Και αυτό όχι γιατί οι κάτοικοί τους έχουν κάποια ιδιαίτερη προδιάθεση στην προγονοπληξία, αλλά γιατί το να είσαι Ευρωπαίος έφτασε να σημαίνει, ούτε λίγο ούτε πολύ, να αρνείσαι τη νομιμότητα του οθωμανικού παρελθόντος. Η ανασύσταση ενός αξιοπρεπούς αντιστασιακού παρελθόντος με αγώνες υπέρ του έθνους και εναντίον της σουλτανικής εξουσίας έγινε αναγκαία για την εισδοχή στα ευρωπαϊκά σαλόνια. Με άλλα λόγια, τα εθνικιστικά άγχη και πάθη εκφράζουν την προσπάθεια να καταρτιστεί μια ιστορική γενεαλογία σαν κι αυτή που κάποτε –αν όχι και τώρα– απαιτούσε και η ίδια η Ευρώπη.²³

Επειδή τα Βαλκάνια είχαν για τόσο μεγάλο διάστημα κακό όνομα στην Ευρώπη, ορισμένοι μελετητές δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στη λαχτάρα τους να προβάλλουν τις αρετές της περιοχής. Έως πολύ πρόσφατα οι εθνικές ιστορίες παρουσίαζαν το παρελθόν σαν τον αναπόδραστο και απολύτως δίκαιο θρίαμβο του έθνους επί των εχθρών του. Πιο πρόσφατα η δυσφήμιση του εθνικισμού εξέθρεψε μια νοσταλγία για τα χρόνια της Αυτοκρατορίας· μια νέα τάση στην ιστοριογραφία των οθωμανικών χρόνων δίνει έμφαση στη συνύπαρξη των εθνοτήτων και των θρησκευμάτων την εποχή των σουλτάνων και μεταμορφώνει την Αυτοκρατορία σ' ένα είδος πολυπολιτισμικού παραδείσου *avant la lettre*. Αλλά η ειδυλλιακή αυτή εκδοχή της οθωμανικής εξουσίας δεν είναι πολύ καλύτερη από την προηγούμενη απόρριψη· μόνο την αντισταθμίζει. Η αλήθεια είναι ότι η θρησκευτική συνύπαρξη ήταν για πολλούς αιώνες αναμφίβολα προσφιλέστερη στους Οθωμανούς απ' ό,τι σε όλο σχεδόν το χριστιανικό κόσμο, αλλά σίγουρα δεν υπήρχε καμιά έννοια θρησκευτικής ισότητας. Εθνικές συγκρούσεις δεν υπήρχαν, όχι όμως λόγω «ανεκτι-

---

23. Ο Ζίβκοφ παρατίθεται στο M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Μάαστριχτ, 1985, σ. 34, σημ. 1.

κότητας» αλλά επειδή δεν υπήρχε στα κεφάλια των υπηκόων του σουλτάνου η έννοια της εθνικότητας και επειδή ο χριστιανισμός τόνιζε την «κοινότητα των πιστών» και όχι την εθνοτική αλληλεγγύη.²⁴

Η κανονιστική ιστορία προβάλλει ως υπόδειγμα ένα σχήμα ιστορικής εξέλιξης και στη συνέχεια καταπιάνεται με την ερμηνεία των παρεκκλίσεων. Η σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα θεωρούσε δεδομένο ότι έτσι λειτουργεί η ιστορία και ότι αυτό που θα περιέγραφε κανείς ήταν η επιτυχία ή η αποτυχία μιας συγκεκριμένης κοινωνίας να ανεβεί το μονοπάτι της προόδου από την καθυστέρηση και τη βαρβαρότητα προς τον πολιτισμό. Όταν οι μελετητές του εικοστού αιώνα προτίμησαν να μιλήσουν για το μονοπάτι από την παράδοση προς το νεοτερισμό, άλλαξαν τους όρους, αλλά διατήρησαν πολλά στοιχεία της ίδιας γραμμικής αντίληψης. Χρησιμοποίησαν μοντέλα οικονομικής ανάπτυξης και πολιτικού εκδημοκρατισμού καθολικής, υποτίθεται, εγκυρότητας προκειμένου να καταλάβουν γιατί τα κράτη και οι κοινωνίες των Βαλκανίων έμειναν φτωχές και ασταθείς και δεν έγιναν αυτό που θα έπρεπε να έχουν γίνει. Είναι αμφισβητήσιμο όμως εάν η σχετική φτώχεια στη νοτιοανατολική Ευρώπη ή ακόμα και η πολιτική της εθνοτικής βίας μπορούν στ' αλήθεια να εξηγηθούν ως συμπτώματα καθυστέρησης. Το εθνολογικό μείγμα των Βαλκανίων έμεινε εντυπωσιακά αναλλοίωτο για αιώνες – και στους περισσότερους από αυτούς δεν υπήρξαν καθόλου εθνοτικές συγκρούσεις. Γιατί να γίνει άραγε το μείγμα τόσο εκρηκτικό τους τελευταίους ένα δύο αιώνες; Τα σημερινά δεδομένα μαζικοποίησης της πολιτικής και του αστικού, βιομηχανικού βίου, της εμφάνισης νέων κρατικών δομών και της διάδοσης των γραμματικών γνώσεων και της τεχνολογίας μπορεί να αποδειχτούν τελικά εξίσου σημαντικά στα Βαλκάνια όσο και η υποτιθέμενη αιώνια πραγματικότητα των θρη-

---

24. Ευχαριστώ το Δημήτρη Λιβάνιο για τις διατυπώσεις του γύρω από αυτά τα ζητήματα, που με βοήθησαν πολύ.

σκευτικών ρήξεων, της αγροτικής παραδοσιακότητας και του χάσματος μεταξύ εθνοτήτων. Ίσως διαπιστώσουμε τότε ότι η ιστορία που διηγούμαστε δεν επιβεβαιώνει και τόσο πολύ παρά μάλλον υπονομεύει το όποιο αίσθημα ευρωπαϊκής ανωτερότητας. Γιατί, όπως η Ευρώπη έδωσε στα Βαλκάνια τις κατηγορίες με τις οποίες οι λαοί τους αυτοπροσδιορίστηκαν, έτσι τους έδωσε και τα ιδεολογικά όπλα –κυρίως με τη μορφή του νεότερου ρομαντικού εθνικισμού– με τα οποία να αυτοκαταστραφούν. Με άλλα λόγια, η προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τα Βαλκάνια σημαίνει ότι πρέπει να δούμε την ιστορία σαν κάτι περισσότερο από έναν καθρέφτη τον οποίο κρατάμε με τρόπο που κρύβει το παρελθόν και αντανακλά τις ίδιες τις αρετές μας.